

Анархія. Безжальне піднесення Ост-Індської компанії

Поширені уявлення про британську колонізацію Індії ґрунтуються на тезі про ефективну імперську експансію та цивілізаційні переваги євро-пейців над відсталими мешканцями «Східних Індій». Вільям Далрімпл вправно спростовує ці міфи. Коли у 1614 році посол англійського короля Якова I прибув до імперії Великих Моголів, при імператорському дворі його сприйняли майже як дикуна. Тоді Індія була найбільшим економічним і культурним центром світу, об'єднуючи в одній державі близько сотні мільйонів людей, які створювали майже чверть світового продукту. Як сталося, що ця велична імперія підпала під владу острівного королівства з іншого краю планети? Справжня колонізація Індії йшла інакше, ніж зазвичай вважають. Перш ніж перейти під контроль британської Корони Індія опинилася в руках приватної фірми - акціонерного товариства купців, чия штаб-квартира у Лондоні налічувала всього кілька десятків співробітників. А вже до середини XVIII століття Ост-Індська компанія стала першою в світі транснаціональною корпорацією, яка не лише контролювала левову частку світової торгівлі, а й розв'язувала війни, скидала правителів, учиняла заклоти, скуповувала політиків і безкарно скоювала численні злочини проти пересічних людей.

Вільям Далрімпл розповідає непросту й дивовижну історію про те, як група вчорашніх піратів й авантюристів створила комерційну організацію, чия безжальна жага до наживи, підкріплена військовою потугою, зрештою змінила плин світової історії та заклала підмурки «імперії, над якою ніколи не заходить сонце».

Для широкого кола читачів. Поширені уявлення про британську колонізацію Індії ґрунтуються на тезі про ефективну імперську експансію та цивілізаційні переваги євро-пейців над відсталими мешканцями «Східних Індій». Вільям Далрімпл вправно спростовує ці міфи. Коли у 1614 році посол англійського короля Якова I прибув до імперії Великих Моголів, при імператорському дворі його сприйняли майже як дикуна. Тоді Індія була найбільшим економічним і культурним центром світу, об'єднуючи в одній державі близько сотні мільйонів людей, які створювали майже чверть світового продукту. Як сталося, що ця велична імперія підпала під владу острівного королівства з іншого краю планети? Справжня колонізація Індії йшла інакше, ніж зазвичай вважають. Перш ніж перейти під контроль британської Корони Індія опинилася в руках приватної фірми - акціонерного товариства купців, чия штаб-квартира у Лондоні налічувала всього кілька десятків співробітників. А вже до середини XVIII століття Ост-Індська компанія стала першою в світі транснаціональною корпорацією, яка не лише контролювала левову частку світової торгівлі, а й розв'язувала війни, скидала правителів, учиняла заклоти, скуповувала політиків і безкарно скоювала численні злочини проти

пересічних людей.

Вільям Далрімпл розповідає непросту й дивовижну історію про те, як група вчорашніх піратів й авантюристів створила комерційну організацію, чия безжальна жага до наживи, підкріплена військовою потугою, зрештою змінила плин світової історії та заклала підмурки «імперії, над якою ніколи не заходить сонце».

Для широкого кола читачів.

ВІЛЬЯМ ДАЛРІМПЛ

VIAE
HUMANAE

АНАРХІЯ

**Безжальне
піднесення
Ост-Індської
компанії**

Анотація

Поширені уявлення про британську колонізацію Індії ґрунтуються на тезі про ефективну імперську експансію та цивілізаційні переваги європейців над відсталими мешканцями «Східних Індій». Вільям Далрїмпл вправно спростовує ці міфи. Коли у 1614 році посол англійського короля Якова I прибув до імперії Великих Моголів, при імператорському дворі його сприйняли майже як дикуна. Тоді Індія була найбільшим економічним і культурним центром світу, об'єднуючи в одній державі близько сотні мільйонів людей, які створювали майже чверть світового продукту. Як сталося, що ця велична імперія підпала під владу острівного королівства з іншого краю планети? Справжня колонізація Індії йшла інакше, ніж зазвичай вважають. Перш ніж перейти під контроль британської Корони, Індія опинилася в руках приватної фірми – акціонерного товариства купців, чия штаб-квартира у Лондоні налічувала всього кілька десятків співробітників. А вже до середини XVIII століття Ост-Індська компанія стала першою в світі транснаціональною корпорацією, яка не лише контролювала левову частку світової торгівлі, а й розв'язувала війни, скидала правителів, учиняла заклоти, купувала політиків і безкарно скоювала численні злочини проти пересічних людей.

Вільям Далрїмпл розповідає непросту й дивовижну історію про те, як група вчорашніх піратів й авантюристів створила комерційну організацію, чия безжальна жага до наживи, підкріплена військовою потугою, зрештою змінила плин світової історії та заклала підмурки «імперії, над якою ніколи не заходить сонце».

Для широкого кола читачів.

ISBN 978-617-553-021-4 (Видавництво Анетти Антоненко)

ISBN 978-966-521-796-1 (Ніка-Центр)

ISBN 978-966-521-594-3 (Серія VIAE HUMANAЕ)

Copyright © William Dalrymple, 2019

This translation of The Anarchy is published by Anetta Antonenko Publishers by arrangement with Bloomsbury Publishing Plc.

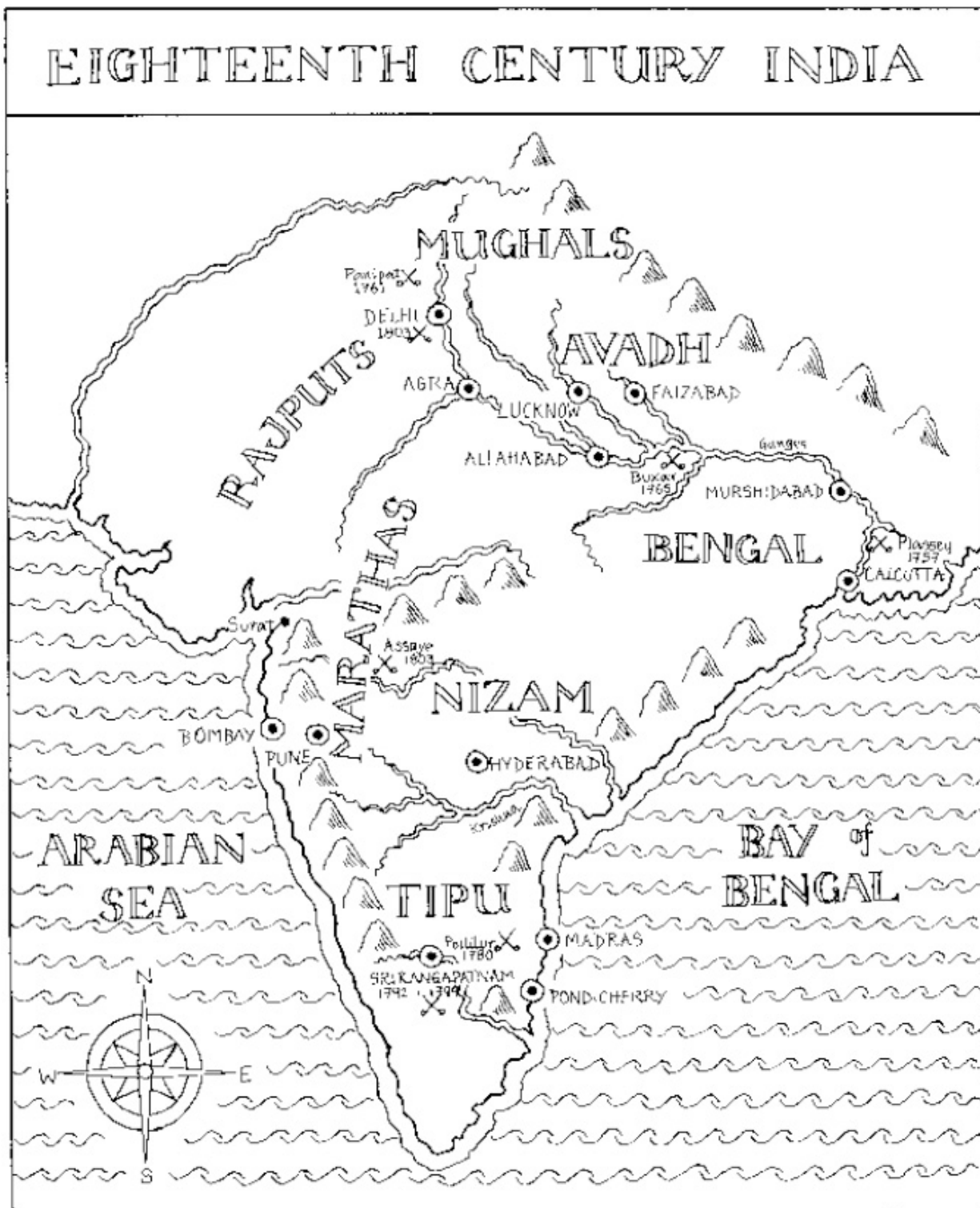
© А. Дейнека, переклад, 2024

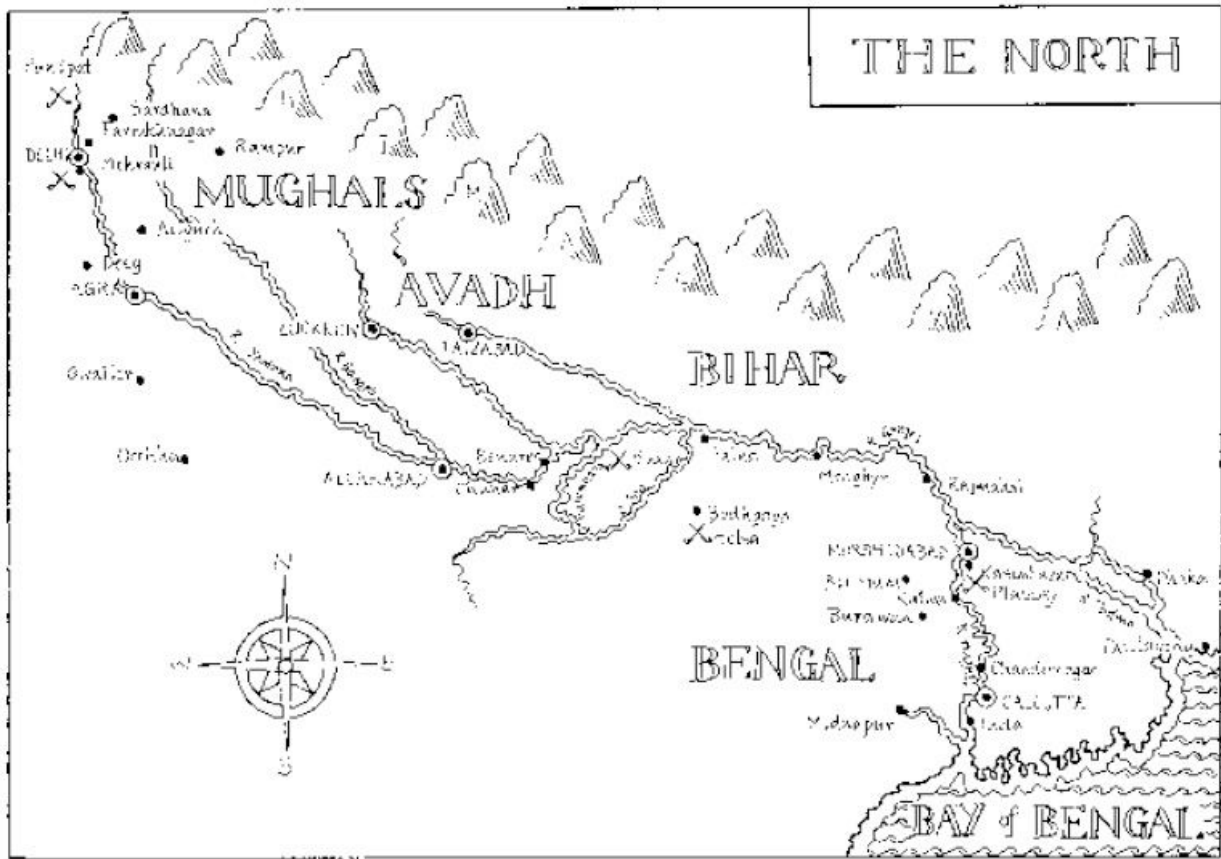
© Видавництво Анетти Антоненко, 2024

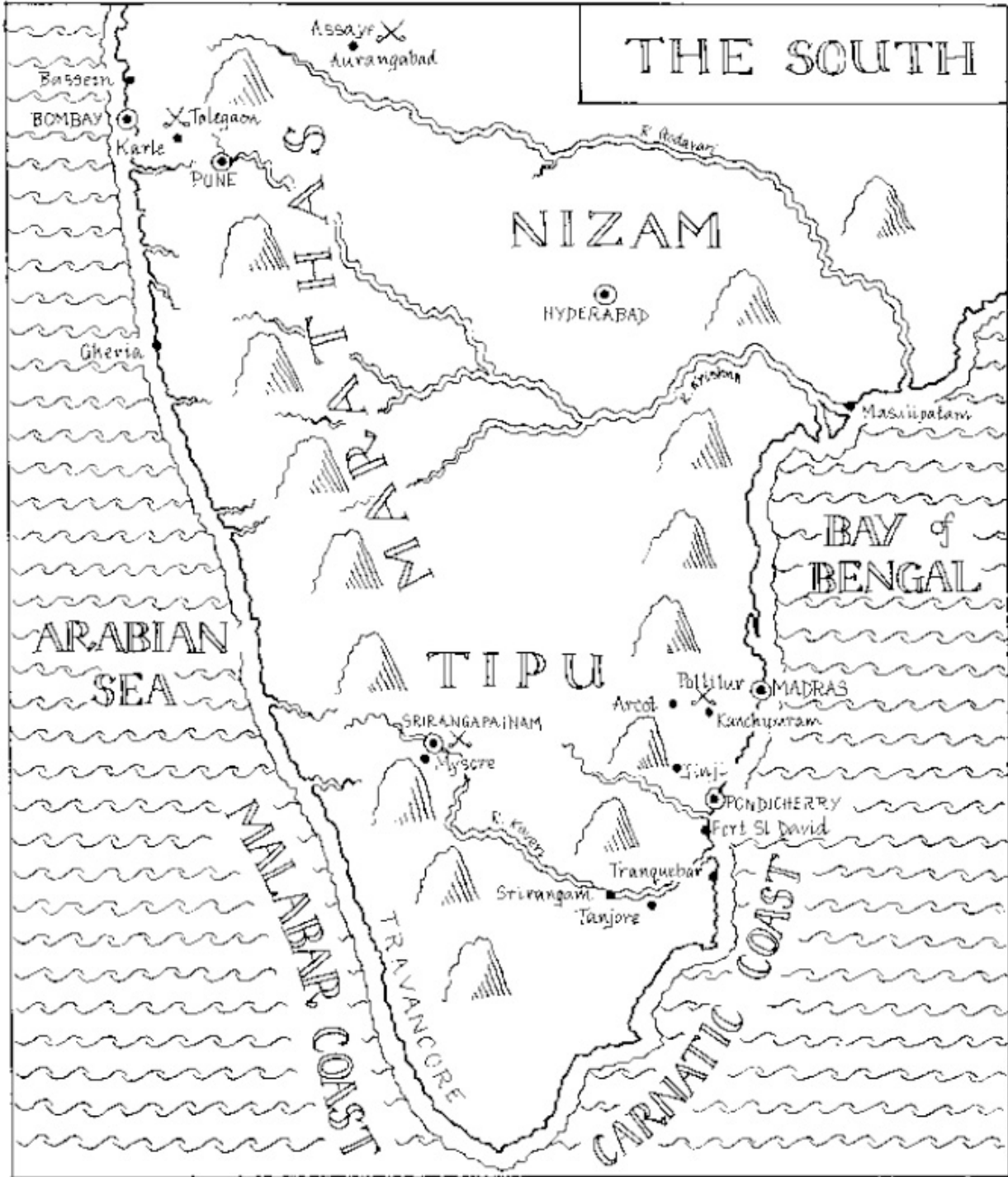
© Видавництво «Ніка-Центр», 2024

© Серія «VIAE HUMANAЕ». Видавництво «Ніка-Центр», 2009

Карти

Торгова компанія поневолила 200-мільйонний народ».
Лев Толстой «Лист індусові»

Дійові особи

1. БРИТАНЦІ

Роберт Клайв, 1-й барон Клайв

1725–1774

Бухгалтер Ост-Індської компанії, який завдяки своїм непересічним військовим талантам став губернатором Бенгалії. Кремезний, лаконічний, але нестримно амбітний і надзвичайно вольовий, він був жорстоким, безжальним, утім вкрай здібним очільником Компанії та її військ в Індії. Він оцінював супротивника оком вуличного бійця та мав талант не марнувати випадкових можливостей, а також був готовий іти на великі ризики із захопливою, агресивною зухвалістю. Саме він домогся політичної та військової переваги Ост-Індської компанії в Бенгалії, Біхарі та Оріссі, заклавши підвалини британського панування в Індії.

Ворен Гастінґс

1732–1818

Учений і лінгвіст, який був першим губернатором президентства Форт-Вільям, головою Вищої Ради Бенгалії та за фактом першим генерал-губернатором Індії з 1773 по 1785 рік. Це був простий, освічений, старанний і суворий трудоголік з репутацією індофіла, який змолоду завзято боровся проти розграбування Бенгалії його власними колегами. Однак ворожнеча з Філіпом Френсісом призвела до того, що його звинуватили в корупції і парламент оголосив йому імпичмент. У 1795 році після тривалого і дуже голосного судового процесу його врешті-решт виправдали.

Філіп Френсіс

1740–1818

Ірландський політик і підступний полеміст, якого вважають автором «Листів Джуніуса», а також головний опонент і антагоніст Ворена Гастінгса. Помилково вважаючи Гастінгса винуватцем усієї корупції в Бенгалії і намагаючись заступити його на посаді генерал-губернатора, він переслідував Гастінгса з 1774 року до самої його смерті. Не зумівши вбити Гастінгса на дуелі, натомість отримавши пістолетну кулю між ребер, він повернувся до Лондона, де завдяки його звинуваченням врешті-решт був проголошений імпічмент як Гастінгса, так і його головного судді Елайджі Імпі. Обидвох зрештою виправдали.

Чарльз Корнволіс, 1-й маркіз Корнволіс

1738–1804

Після капітуляції британських військ у Північній Америці перед союзними американсько-французькими силами під час облоги Йорктауна в 1781 році Ост-Індська компанія призначила Корнволіса генерал-губернатором Індії, щоб запобігти повторенню там подібного сценарію. Напрочуд завзятий адміністратор, він утворив там Постійне поселення, що збільшило земельні доходи Компанії в Бенгалії, а також переміг Тіпу Султана в ході Третьої англо-майсурської війни 1782 року.

Річард Колі Велслі, 1-й маркіз Велслі

1760–1842

Генерал-губернатор Індії, який здійснив у Індії більше завоювань, ніж Наполеон в Європі. Зневажаючи меркантильний дух Ост-Індської компанії і виконуючи натомість вимоги свого друга-франкофоба Дандаса, президента Контрольної ради, він успішно скористався арміями та ресурсами Ост-Індської компанії для ведення Четвертої англо-майсурської війни, яка завершилася в 1799 році вбивством султана Тіпу і руйнуванням його столиці, а потім Другої англо-маратхської війни, яка в 1803 році призвела до поразки армій Скіндії та Голкара. До

цього часу він вигнав з Індії останні французькі угруповання та передав Ост-Індській компанії контроль над більшою частиною субконтиненту на південь від Пенджабу.

Полковник Артур Велслі

1769–1852

Губернатор Майсура та «головний політичний і військовий чиновник в Декані і південній частині країни маратхів», він допоміг розгромити армії Тіпу в 1799 році і маратхів у 1803 році. Пізніше прославився як герцог Велінгтон.

Джерард Лейк, 1-й віконт Лейк

1744–1808

Лорд Лейк, який любив стверджувати, що є нащадком героя легенд про короля Артура Ланселота Озерного, не надто захоплювався дипломатією, а також не терпів, коли йому вказували, що робити: «Кинь писати, нумо воювати!» – так він нібито кричав на армійського бухгалтера. Цей вислів став його гаслом. Хоча йому було шістдесят років і він був ветераном Семирічної війни, а віднедавна і Війни за незалежність США, де бився проти Вашингтона під Йорктауном, він все ще славився своєю парубоцькою харизмою і неабияким завзяттям, подекуди прокидаючись о 2-й годині ночі з блиском у своїх блакитних очах, щоб бути готовим очолити марш. Це був украй здібний головнокомандувач Велслі, якому в 1803 році доручили розгромити маратхські армії Індостану на північному театрі воєнних дій.

Едвард Клайв, граф Повіс

1754–1839

Син Роберта Клайва («Клайва Індійського»), він був украй нерозумним губернатором Мадраса.

2. ФРАНЦУЗИ

Жозеф-Франсуа Дюплекс

1697–1764

Генерал-губернатор французьких поселень в Індії, який програв Карнатикські війни на півдні Індії молодому Роберту Клайву.

Мішель Жоахім Марі Раймон

Командир французького батальйону найманців у Гайдарабаді.

Генерал П'єр Кюйєр-Перон

Перон був сином провансальського ткача, який змінив набагато здібнішого Бенуа де Буаня на посаді командира полків Скіндії. Він жив зі своїми військами в 150 кілометрах на південний схід від Делі у великій фортеці Алігарх, але в 1803 році зрадив власних людей в обмін на обіцянку Компанії дозволити йому покинути Індію з усіма його заощадженнями.

3. МОГОЛИ

Аламгір Аурангзеб

1618–1707

Позбавлений шарму могольський імператор з пуританським норовом, чия надмірно амбітна експансія в Декан спершу призвела до розширення могольських володінь, а потім до їхнього остаточного занепаду. Утиски індуїстського населення імперії, особливо власних союзників раджпутів, зумовлені його релігійним фанатизмом, прискорили розпад імперії після його смерті.

Мухаммад-шах Рангіла

1702–1748

Зніжений могольський естет, чия адміністративна недбалість і відсутність військового таланту призвели 1739 році до поразки

в битві при Карналі від перського воєначальника Надер-шаха. Останній розграбував могольське Делі, забравши із собою Павиний трон, оздоблений легендарним діамантом «Кохінур». Він повернувся до Персії, залишивши Мухаммад-шаха безсилим королем з порожньою скарбницею, а імперію Великих Моголів – збанкрутілою та зруйнованою.

Газі ад-Дін-хан, Імад аль-Мульк

1746–1800

Властолюбний підліток, онук Нізама аль-Мулька, 1-го нізама Гайдарабада. У 1753 році він повстав проти свого покровителя Сафдара Джунга і здолав його. Згодом, у 1754 році, він заслпив, ув'язнив і, нарешті, вбив свого імператора Ахмад-шаха. Всадовивши на трон замість себе Аламгіра II, він намагався схопити й убити його сина Шаха Алама. Зрештою, в 1739 році він убив свого власного маріонеткового імператора. Після приходу до влади афганця Наджиба ад-Даули, який заступив його на посаді фактичного губернатора Делі, він утік з міста.

Аламгір II

1699–1759

Син імператора Джахандар-шаха і батько Шаха Алама II. У 1754 році Імад аль-Мульк витягнув його із золотої (*салатінової*) клітки і зробив маріонетковим імператором, якого через чотири роки, в 1759-му, вбили за його наказом у Фіроз-шах-Котлі.

Шах Алам

1728–1806

Вродливий і талановитий принц Великих Моголів, чиє життя було сповнене поразок і невдач, хоча він виявляв неабияку рішучість під час цих жахливих випробувань. Іще хлопчиком він бачив, як Надер-шах в'їхав у Делі та розграбував його. Пізніше він уцілів під час замаху з боку Імада аль-Мулька та вижив у численних битвах з Клайвом. Він воював із Компанією в Патні та Буксарі, вручив Клайву в Аллахабаді *дівані* й, повернувшись

через всю країну в Делі, кинув виклик Ворену Гастінгсу. Там усупереч усьому за допомогою Мірзи Наджаф-хана він майже домогся успіху у відбудові імперії своїх предків, але тільки для того, щоб побачити, як вона зникне, немов міраж, після передчасної смерті цього останнього з великих могольських полководців. Нарешті, у найгірший момент свого життя імператора скривдив і засліпив його власний колишній фаворит-психопат Гулам Кадір. Попри ці випробування, він ніколи не здавався і лише на короткий час – після згвалтування його сім'ї та осліплення рохілами – дозволив собі піддатися відчаю. За найнесприятливіших обставин, які тільки можна собі уявити – Великої анархії, – він керував висококультурним двором і, крім того, що сам писав чудові вірші, був щедрим меценатом для поетів, науковців і митців.

4. НАВАБИ

Аліверді-хан, наваб Бенгалії

1671–1756

Аліверді-хан, який мав змішане арабського-афшарське походження, прийшов до влади в 1740 році в результаті військового перевороту, який оплатили та організували могутні банкіри Джагат Сетхи. Маючи пристрасть до насолод і котів, він любив проводити вечори за смачною їжею, книжками та прослуховуванням історій. Після перемоги над маратхами він створив у Муршидабаді величну й блискучу шиїтську придворну культуру, а також зробив його стабільним політичним і економічним центром, який був рідкісним острівцем спокою та процвітання на тлі анархії могольського занепаду.

Сірадж ад-Даула, наваб Бенгалії

1733–1757

Онук Аліверді-хана, людина, чия атака на факторії Ост-Індської компанії в Касимбазарі та Калькутті поклала початок завоюванню Бенгалії Компанією. Жодне з численних джерел того періоду – перські, бенгальські, могольські, французькі, голландські чи англійські – не залишило про Сіраджа жодного доброго спогаду: за словами Жана Ло, який був його політичним союзником, «його репутація була найгіршою з можливих». Однак найогидніший його портрет написав його власний кузен Гулам Хусейн Хан, який входив до його штабу і перебував під глибоким враженням від людини, яку сам зобразив серійним бісексуальним гвалтівником і психопатом: «Його вдача втілює суміш невігластва й розпусти», – писав він.

Мір Джафар, наваб Бенгалії

1691–1765

Неосвічений арабський солдат удачі родом зі святого для шиїтів міста Наджаф. Він зіграв свою роль у багатьох найважливіших перемогах Аліверді над маратхами й у 1756 році очолив успішну атаку на Калькутту для Сіраджа ад-Даули. Він приєднався до змови Джагат Сетхів, щоб відібрати владу в Сіраджа ад-Даули і незабаром перетворився на маріонеткового правителя Бенгалії, підконтрольного Ост-Індській компанії. Роберт Клайв справедливо описав його як «малоспроможного правителя».

Мір Касим, наваб Бенгалії

Помер у 1777 році

Мір Касим настільки відрізнявся від свого безладного й неосвіченого тестя Міра Джафара, наскільки це взагалі можна собі уявити. Маючи шляхетне перське походження, хоча він і народився в маєтку свого батька поблизу Патни, Мір Касим мав невеликий зріст і небагатий військовий досвід, але був молодим, здібним, розумним і головно рішучим. У 1760 році він увійшов у змову з Компанією, щоб усунути некомпетентного

Міра Джафара шляхом перевороту, і успішно створив жорстко керовану державу із сучасною піхотною армією. Але за три роки між ним і Компанією почався конфлікт, і в 1765 році рештки його військ зазнали остаточної поразки в битві при Буксарі. Він утік на захід і помер у злиднях поблизу Агри.

Шуджа ад-Даула, наваб Ауду

1732–1774

Шуджа ад-Даула, син великого могольського візира Сафдара Джунга і його наступник на посаді наваба Ауду, був справжнім велетнем. Бувши зо два метри на зріст, маючи умаслені вуса, які виступали з його обличчя, немов пара розпростертих орлиних крил, він був людиною величезної фізичної сили. До 1763 року він був уже немолодим, але все ще вважався достатньо сильним, аби одним помахом меча відрубати голову буйволу чи підняти двох своїх офіцерів, по одному в кожній руці. Його вадами були непомірні амбіції, гордовита самозакоханість і завищена оцінка власних здібностей. Саме це вразило міського інтелектуала Гулама Хусейна Хана, який вважав його безвідповідальним і не менш дурним, ніж сміливим. Шуджа, за його словами, «був однаковою мірою пихатьком і невігласом». У 1765 році він зазнав поразки від Компанії в битві при Буксарі, але Клайв повернув його на трон Ауду, де той правив до кінця свого життя, лишаючись близьким союзником Ост-Індської компанії (ОІК).

5. РОХІЛИ

Наджиб-хан Юсуфзай, Наджиб ад-Даула

Помер у 1770 році

Колишній пуштунський торговець юсуфзайськими кіньми, який служив у Моголів як командир кавалерії, але перейшов на бік Ахмад-шаха Дуррані під час його вторгнення у 1757 році. Він

став губернатором Делі і жив у однойменній столиці Наджибабаді поблизу Сагаранпура аж до своєї смерті в 1770 році.

Забіта-хан Рохіла

Помер у 1785 році

Вождь рохілів, який воював при Паніпаті та неодноразово здіймав повстання проти Шаха Алама. Він був сином Наджиба ад-Даули та батьком Гулама Кадіра.

Гулам Кадір-хан Рохіла

прибл. 1765–1787

Гулам Кадір був сином Забіта-хана Рохіли. Він потрапив у полон до Шаха Алама під час падіння Гаусгарха у 1772 році та був вивезений до Делі, де виховувався як імператорський принц у Кудсія-Багг. Деякі джерела вказують на те, що він був фаворитом Шаха Алама і, можливо, навіть став його катамітом. У 1787 році, ймовірно, в помсту за образи того часу, він напав на Делі, розграбував Червоний форт, піддав тортурам і згвалтував імператорську родину та осліпив Шаха Алама. Урешті-решт його самого схопили і закатували до смерті маратхські війська Махаджі Скіндії.

6. МАЙСУРСЬКІ СУЛТАНИ

Гайдар Алі

Помер у 1782 році

Офіцер майсурської армії, який у 1761 році скинув правління майсурських раджив династії Вадьярів і захопив владу. Навчившись сучасної піхотної війни та запозичивши французьку тактику, він чинив рішучий опір Ост-Індській компанії, здобувши разом зі своїм сином Тіпу Султаном найвизначнішу перемогу при Поллілурі у 1780 році.

Тіпу Султан

1750–1799

Войовничий майсурський султан, який переміг Ост-Індську компанію у кількох війнах, зокрема разом зі своїм батьком Гайдаром Алі в битві при Поллілурі в 1780 році. В 1782 році він перебрав владу свого батька й украй ефективно та далекоглядно правив під час миру, лишаючись дуже жорстоким в умовах війни. У 1792 році він був змушений віддати половину свого королівства Троїстому союзу лорда Корнволіса, маратхів і гайдарабадців, а в 1799 році зазнав остаточної поразки від лорда Велслі та був убитий.

7. МАРАТХИ

Чгатрапаті Шиваджі Бгонсле

Помер у 1680 році

Маратхський воєначальник, який створив у Декані королівство на руїнах Біджапурського султанату династії Аділ Шахі, а потім воював проти імперії Великих Моголів, яка у 1686 році захопила Біджапур. Ставши заклятим ворогом могольського імператора Аурангзеба, він набудував фортець, створив флот і здійснював набіги у глиб території Великих Моголів. У 1674 році його коронували як Чгатрапаті, себто Парасолькового Володаря, в ході двох послідовних коронаційних церемоній у Райгаді, що відбулися наприкінці його життя.

Нана Фаднавіс

1742–1800

Державний діяч з Пуни та міністр при пешвах, відомий як «маратхський Макіавеллі». Він одним із перших зрозумів, що Ост-Індська компанія становить загрозу для існування Індії, і

намагався організувати Троїстий союз з гайдарабадцями і майсурськими султанами, щоб позбутися її, але не зміг довести цю справу до кінця.

Тукоджі Голкар

1723–1797

Відважний вождь маратхів, який вижив у битві при Паніпаті, ставши згодом потужним суперником Махаджі Скіндії на півночі Індії.

Махаджі Скіндія

1730–1794

Маратхський вождь і державний діяч, який починаючи з 1770-х протягом двадцяти років був наймогутнішим індійським правителем у північній частині Індостану. Після важкого поранення у битві при Паніпаті в 1761 році він кульгав до кінця життя й сильно погладшав, але лишався розважливим політиком, який з 1771 року взяв під своє крило Шаха Алама і перетворив Великих Моголів на маратхських маріонеток. Він створив потужну сучасну армію під керівництвом савойського генерала Бенуа де Буаня, але наприкінці життя його суперництво з Тукоджі Голкаром та односторонній мир з Ост-Індською компанією за Салбайським договором значно підірвали єдність маратхів і створили передумови для остаточної перемоги Компанії над маратхами через дев'ять років після його смерті.

Пешва Баджі Рао II

1775–1851

Останній пешва Маратхської імперії, який правив з 1795 по 1818 рік, ставши вперше спадкоємцем *муснуду*. Він був маленьким, боязким, невпевненим у собі 21-річним хлопцем з невеличким підборіддям і відвислою верхньою губою. Він швидко довів, що не здатен упоратися із завданням зі збереження єдності між різними угрупованнями, на які

спиралася його влада. Договір, який він підписав з Ост-Індською компанією у Басейні в 1802 році, призвів до остаточного розпаду великої Маратхської конфедерації.

Даулат Рао Скіндія

1779–1827

Коли в 1794 році помер Махаджі Скіндія, його наступникові Даулату Рао було лише п'ятнадцять років. Хлопчик успадкував чудову армію, яку для його попередника підготував Бенуа де Буань, але він не виявив ані далекоглядності, ані таланту для її розвитку. Його суперництво з Голкарами і нездатність об'єднатися й утворити спільний фронт проти Ост-Індської компанії призвели до катастрофічної Другої англо-маратхської війни 1803 року. Вона обернула Ост-Індську компанію на найбільшу потугу в Індії та проклала шлях до Британського раджу.

Джасвант Рао Голкар

1776–1811

Джасвант Рао був позашлюбним сином Тукоджі Голкара від наложниці. Лишаючись видатним полководцем, він мало тямив у дипломатії й дозволив Ост-Індській компанії остаточно розколоти Маратхську конфедерацію, спершу розгромивши Скіндію, а згодом, рік по тому, змусивши його до капітуляції. Це призвело до того, що під кінець 1803 року Компанія контролювала більшу частину Індостану.

Вступ

Одним з перших індійських слів, що увійшли в англійську мову, було сленгове слово «loot», яке мовою гіндустані означає «грабіж». Згідно з Оксфордським словником англійської мови, це слово нечасто лунало за межами рівнин Північної Індії, поки наприкінці XVIII століття воно раптово не стало загальноживаним у Великій Британії. Щоб зрозуміти, як і чому воно прижилося й поширилося в такій далекій стороні, достатньо відвідати замок Повіс у Валлійській марці.

У XIII столітті останній спадковий валлійський принц, який мав незабутнє ім'я Овайн Ґрифід ап Ґвенвінвін, збудував замок Повіс, схожий на вугластий форт. Цей маєток став його нагородою за відмову Вельсу від зазіхань на владу в англійській монархії. Але його найразючіші скарби датуються значно пізнішим періодом англійських завоювань і надбань.

Повіс просто завалений пожитками з Індії – там повні кімнати імперської здобичі, награбованої у XVIII столітті Ост-Індською компанією (ОІК). У цьому маєтку посеред валлійської провінції налічується більше могольських коштовностей, ніж у будь-якій експозиції в Індії, навіть у Національному музеї в Делі. Серед цих багатств – кальяни з полірованого золота, інкрустовані чорним деревом, чудово вишліфовані бадахшанські шпинелі та прикрашені дорогоцінним камінням кинджали, блискучі рубіни кольору голубиної крові та розсипи ящірково-зелених смарагдів. Тут є голови тигрів з очима із сапфірів і жовтих топазів, прикраси з нефриту та слонової кістки, шовкові підвіски, розшиті маками та лотосами, статуї індуїстських богів і накидки зі слонових обладунків. На почесному місці стоять два великі військові трофеї, взяті після

поразки та смерті їхніх власників: паланкін Сіраджа ад-Даули, наваба Бенгалії, полишений ним після втечі з поля бою при Плессі, та похідний намет Тіпу Султана, тигра Майсура.

Ці скарби настільки вражають, що минулого літа під час екскурсії я ледь не прогавив величезне полотно в рамці, де пояснювалось, як весь цей пожиток там опинився. Картина висить у тіні над дверима у дерев'яному залі над темними дубовими сходами. Це не шедевр, але вона вартує пильної уваги. Ефектний індійський принц у золотому одязі сидить на троні під шовковим балдахіном. Ліворуч від нього стоять офіцери його власної армії із шаблями та списами, праворуч – група напудрених і нафарбованих джентльменів георгіанської доби. Принц нетерпляче простягає сувій у руки дещо товстуватому англійцеві в червоному фракку.

Картина зображує події серпня 1765 року, коли молодий імператор з династії Великих Моголів Шах Алам, вигнаний з Делі та розбитий військами Ост-Індської компанії, був змушений піти на те, що ми сьогодні назвали б актом вимушеної приватизації. Сувій – це наказ про усунення від збору податків у Бенгалії, Біхарі та Оріссі підданих йому могольських чиновників і заміну їх англійськими торговцями, призначеними Робертом Клайвом (новим губернатором Бенгалії) і директорами Компанії, яких у документі називають «високими та могутніми, найшляхетнішими із найкращих дворян, повелителями уславлених воїнів, нашими вірними слугами та щирими доброзичливцями, гідними нашої королівської милості представниками Англійської компанії». Відтепер збір могольських податків було віддано на субпідряд могутній транснаціональній корпорації, чиї стягувальні заходи прикривала власна приватна армія.

Компанія була уповноважена на «ведення війни» своїм установчим статутом і вдавалася до насильства задля

досягнення своїх цілей, відтоді як взяла на абордаж і захопила португальське судно під час свого першого плавання у 1602 році. Крім того, з 1630-х років вона вже контролювала невеликі території навколо своїх індійських поселень¹. Проте від 1765 року Ост-Індська компанія перестала бути бодай віддалено схожою на звичайну торгову корпорацію, що продає шовк і прянощі, та обернулася чимось куди менш звичайним. Протягом кількох місяців 250 службовців компанії, спираючись на військові загони чисельністю в 20 тисяч солдатів, набраних з місцевого населення, стали справжніми правителями найбагатших провінцій Великих Моголів. Міжнародна корпорація перетворювалася на агресивну колонізаторську потугу.

До 1803 року, коли її приватна армія зросла майже до 200 тисяч осіб, вона швидко підпорядкувала та завоювала весь субконтинент. Дивно, але на це пішло менш ніж півстоліття. Перші серйозні територіальні завоювання розпочалися в Бенгалії у 1756 році. Через 47 років сфера впливу Компанії вже простягалася на північ до столиці Великих Моголів у Делі, й відтоді майже всією Індією південніше від цього міста фактично керували із зали засідань лондонського Сіті. «Хіба в нас лишилася гідність, – запитував один могольський чиновник, – якщо ми змушені виконувати накази жменьки торговців, які ще не навчилися мити власні дупи?»²

Ми досі говоримо про британське завоювання Індії, але це формулювання приховує більш похмуру реальність. Завоювання величезних територій Індії у середині XVIII століття розпочав не британський уряд, а до моторошні невідомий йому приватна компанія зі штаб-квартирою в одному маленькому лондонському офісі завширшки у п'ять вікон, якою в Індії керував жорстокий, абсолютно безжальний і подекуди психічно

неврівноважений корпоративний хижак на прізвище Клайв. Перетворення Індії на колонію сталося завдяки комерційній корпорації, яка існувала винятково задля збагачення своїх інвесторів.

У середині XIX століття, у розпал вікторіанської доби, британці вже сильно ніяковіли через сумнівний, жорстокий і меркантильний шлях творення ними Раджу. Вікторіанці вважали, що історію творить політика національної держави. Їм гадалося, що саме вона, а не економічна діяльність корумпованих корпорацій, є ключовим предметом досліджень і реальним рушієм змін у людському житті. Ба більше, їм кортіло тлумачити імперію як *mission civilisatrice* – люб'язний державний дарунок Сходу від Заходу у вигляді знань, залізниць і мистецтв цивілізації, а щодо корпоративного грабунку, з якого почалося британське правління в Індії, спостерігалася розважлива й умисна амнезія.

Іще одна картина, написана на замовлення Вільямом Ротенштейном на стінах Палати громад, показує, наскільки сильно офіційна пам'ять про цей процес була перекручена та делікатно допрацьована вікторіанцями. Її досі можна побачити у залі Святого Стефана – гамірній приймальні Вестмінстерського парламенту. Картина була частиною серії фресок під назвою «Творення Британії». Вони зображали події, які тодішній комітет із добору картин вважав вирішальними та поворотними моментами британської історії: перемога короля Альфреда над данами у 877 році, парламентське об'єднання Англії та Шотландії у 1707 році тощо.

Фреска з цієї серії, присвячена Індії, містить іще одне зображення могольського принца, що сидить на піднесеному помості під балдахіном. Ми знову в оточенні двору, з усіх боків стоять схилені слуги, грають труби, і знову перед Великим

Моголом стоїть англієць. Але цього разу баланс сил зовсім інший.

Сер Томас Ро, посол короля Якова I при дворі Великих Моголів, зображений перед імператором Джахангіром у 1614 році – за часів, коли могольська імперія все ще лишалася найбагатшою і наймогутнішою. Джахангір успадкував від свого батька Акбара одну з двох найбагатших імперій у світі, якій протистояв хіба що Китай династії Мін. Його землі простягалися через більшу частину Індії, всю територію нинішнього Пакистану та Бангладеш, а також крізь більшу частину Афганістану. Він правив населенням, яке вп'ятеро перевищувало населення Османської імперії – десь сотнею мільйонів людей, а його піддані створювали близько чверті всього світового продукту.

Батько Джахангіра Акбар мав намір цивілізувати європейських іммігрантів в Індії, яких він називав «купою дикунів», але пізніше відмовився від цього плану, вважаючи його нездійсненним. Джахангір, який мав смак до екзотики та диких звірів, зустрів сера Томаса Ро з тим же ентузіазмом, який супроводжував прибуття в Індію першої індички, і докладно розпитував Ро про всі європейські дивацтва. Для комітету, який добирав картини для Палати громад, ця подія ознаменувала закладання зв'язків Великої Британії з Індією: дві національні держави вперше вийшли на прямий контакт. Однак, як показано в першому розділі цієї книжки, відносини Великої Британії з Індією насправді почалися не з дипломатії та зустрічей королівських посланців, а з торгової місії, очолюваної капітаном Вільямом Гокінзом, вічно вгашеним морським вовком з Компанії, який після прибуття в Агру прийняв подаровану йому імператором дружину й радісно привіз її із собою в Англію. Це була версія історії, яку Комітет з добору картин у Палаті громад вважав за краще забути.

У багатьох аспектах Ост-Індська компанія була взірцем комерційної ефективності: за сто років своєї історії вона налічувала лише тридцять п'ять постійних співробітників у своєму головному офісі. Утім, цей управлінський кістяк здійснив корпоративний переворот, що не має аналогів в історії: військове завоювання, підпорядкування та розграбування величезних територій Південної Азії. Це, певно, був найбільший акт корпоративного насильства у світовій історії.

Історики наводять безліч причин разючого успіху Компанії: дроблення підмогольської Індії на крихітні протиборчі держави; силова перевага, яку дали європейським компаніям військові інновації Фрідріха Великого і особливо інновації в європейському управлінні, оподаткуванні та банківській справі, які дозволили Компанії миттю збирати величезні суми готівкою. За червоними мундирами та паладіанськими палацами, тигровими полюваннями та танцюванням польки у Будинку уряду завжди ховалися балансові звіти фінансистів Компанії, їхні бухгалтерські книги, в яких відображалися прибутки та збитки, а також коливання курсу акцій Компанії на Лондонській фондовій біржі.

І все-таки, мабуть, найважливішим чинником була підтримка, яку Ост-Індська компанія мала з боку британського парламенту. Впродовж XVIII століття стосунки між ними ставали все більш симбіотичними, доки зрештою не перетворилися на те, що сьогодні ми могли б назвати державно-приватним партнерством. Поверненці-набоби[1], такі як Клайв, використали своє багатство для купівлі як депутатів, так і місць у парламенті за допомогою так званих гнилих містечок[2]. Парламент, своєю чергою, надавав Компанії державну підтримку: кораблі та солдатів, які потребувалися, коли

французька та британська Ост-Індські компанії нацьковували одна на одну свої сили.

Компанія завжди орієнтувалася на дві цілі: перша – землі, на яких вона вела свої справи, а друга – її рідна країна, адже її юристи, лобісти й акціонери з-поміж членів парламенту послідовно та вправно працювали над тим, щоб обернути законодавчі ініціативи парламенту їй на користь. Справді, мабуть, саме Ост-Індська компанія винайшла корпоративний лобізм. У 1693 році, менш як через сто років від її заснування, вперше було виявлено, що ОІК використовує власні акції для купівлі парламентарів, щорічно виділяючи £ 1200 видатним членам парламенту та міністрам. Парламентське розслідування цього першого у світі корпоративного лобістського скандалу визнало Компанію винною у хабарництві та торгових махінаціях, що увінчалось імпічментом лорда-голови Ради та ув'язненням губернатора ОІК.

Хоча її сукупний торговий капітал був постійним джерелом позик для британської держави, Ост-Індська компанія, коли це було вигідно, всіляко підкреслювала свою юридичну окремішність від уряду. Вона переконливо та успішно доводила, що документ, підписаний Шахом Аламом у 1765 році, відомий як *дівані*, є законною власністю Компанії, а не Корони, попри те що уряд витрачав величезні кошти на морські та наземні військові операції із захисту індійських надбань ОІК. Але члени парламенту, які голосували за визнання її юридичної самостійності, були не зовсім нейтральними: майже чверть з них мали у власності акції Компанії, вартість яких різко впала б, якби ними заволоділа Корона. Тому необхідність захищати Компанію від іноземних конкурентів обернулася однією з головних задач британської зовнішньої політики.

Угода, зображена на картині, пророкувала катастрофічні наслідки. Подібно до всіх подібних корпорацій, як тоді, так і

зараз, ОІК була підзвітною лише власним акціонерам. Не маючи жодної зацікавленості ані в справедливому управлінні регіоном, ані в його довгостроковому добробуті, політика Компанії швидко обернулася прямим грабунком Бенгалії та квапливим переміщенням тамтешніх багатств на захід.

Невдовзі ця спустошена війною провінція постраждала від голоду 1769 року та зазнала подальшої руйнації внаслідок надмірного оподаткування. Збирачі податків від Компанії були винуватцями того, що тоді описували виразом «трусити дерево пагоди» – сьогодні це зветься серйозними порушеннями прав людини, вчиненими в ході збору податків. Багатство Бенгалії швидко перетікало до Британії, а заможні ткачі та ремісники були поневолені своїми новими господарями «як звичайнісінькі раби».

Значна частина награбованого в Бенгалії йшла прямо в Клайвову кишеню. Він повернувся до Британії з персональними статками, які на той час оцінювались у £ 234 тис., що робило його найзаможнішим скоробагатком Європи. Після битви при Плессі 1757 року – перемоги, яка рівною мірою була здобута як зрадами, фальшивими контрактами, банківськими махінаціями та хабарями, так і військовою доблестю, – він перевів у скарбницю ОІК не менше £ 2,5 млн[3], які відняли у переможених правителів Бенгалії, – безпрецедентну суму на ті часи. Тут не потребувалось особливих вигадок. Увесь вміст бенгальської скарбниці був просто вивантажений у сотню човнів і переправлений Ґангом з палацу наваба Бенгалії в Муршидабаді у Форт-Вільям, штаб-квартиру Компанії в Калькутті. Частина отриманих коштів пізніше пішла на перебудову замку Повіс.

Картина з Клайвом та Шахом Аламом у Повісі дещо вводить в оману: художник Бенджамін Вест ніколи не був в Індії. Навіть тодішній рецензент зазначив, що мечеть на задньому плані

якось підозріло схожа «на величний купол собору Святого Павла». Насправді жодної урочистої церемонії не було. Передача відбулась у приватному порядку в наметі Клайва, який розташували на парадному плаці нещодавно захопленого могольського форту в Аллахабаді. Щодо шовкового трону Шаха Алама, то насправді це було крісло Клайва, яке для цього випадку поставили на обідній стіл і накрили ситцевим покривалом.

Пізніше британці додали документу значущості, назвавши його Аллахабадським договором, хоча всі умови надиктував Клайв, а переляканий Шах Алам просто підмахнув їх. Як сказав тогочасний могольський історик Гулам Хусейн Хан: «Справу такого масштабу... яка в будь-який інший час вимагала б візиту мудрих послів і вправних перемовників... а також довгих розмов і суперечок з міністрами, зробили й завершили за менший час, ніж зазвичай іде на продаж віслюка, тяглової тварини або якоїсь худобини»³.

І вже незабаром ОІК почала краяти земну кулю. Вона ледь не одноосібно змінила торговельний баланс, який з римських часів призводив до постійного відтоку західних грошей на схід. ОІК переправляла опіум на схід до Китаю, а згодом розв'язала Опіумні війни, щоб захопити морську базу на Гонконзі та зберегти свою прибуткову монополію на наркотики.

На заході вона постачала до Массачусетсу китайський чай, скидання якого в бостонську гавань спровокувало американську війну за незалежність. Дійсно, одним із головних побоювань американських патріотів напередодні війни було те, що парламент впустить Ост-Індську компанію на Американський континент, аби розграбувати його так само, як вона це робила з Індією. У листопаді 1773 року патріот Джон Дікінсон назвав чай ОІК «мерзенним сміттям» і сказав, що ймовірно постановля

режиму Ост-Індської компанії в Америці – це те саме, що бути «зжертим щурами». За його словами, ця «майже збанкрутіла компанія», яка займалася «безпрецедентним варварством, здирством і монополіями» в Бенгалії, тепер «кидає погляд на Америку як на новий театр, де вони матимуть змогу виявити свої таланти грабіжництва, гноблення й жорстокості»⁴.

До 1803 року, коли ОІК захопила столицю Великих Моголів у Делі, а в ній – незрячого монарха Шаха Алама, що сидів засліплений у своєму зруйнованому палаці, Компанія сформувала приватну армію чисельністю близько 200 тисяч осіб (а це вдвічі більше британської армії), яка перевершувала вогневу міць будь-якої національної держави в Азії.

Жменька бізнесменів із далекого острова на краю Європи тепер правила землями, які тяглися через всю Північну Індію від Делі на заході до Ассаму на сході. В руках Компанії перебувало майже все Східне узбережжя, а також всі ключові пункти на Західному узбережжі між Гуджаратом і мисом Коморін. Усього за сорок з лишком років вони стали господарями майже всього субконтиненту, населення якого налічувало від 50 до 60 мільйонів осіб, здолавши імперію, де навіть дрібні провінційні наваби та правителі керували величезними територіями, що перевершували за площею та кількістю населення найбільші країни Європи.

За словами одного з її директорів, ОІК була «імперією всередині імперії», маючи змогу вести війну або досягати миру будь-де на Сході. До того часу вона вже створила величезну й розгалужену адміністрацію та державну службу, побудувала більшу частину лондонського району Доклендс і стала генерувати ледь не половину британської торгівлі. Не дивно, що ОІК відтоді вважала себе «найбільшою в світі спілкою купців».

Однак, подібно до більш сучасних мегакорпорацій, ОІК виявилася водночас надзвичайно могутньою та напрочуд вразливою до економічних викликів. Через сім років після отримання дівані, коли ціна акцій компанії подвоїлася, щойно вона загарбала багатства бенгальської скарбниці, Ост-Індська бульбашка луснула, адже грабунок і голод у Бенгалії призвели до величезної нестачі запланованих земельних доходів. ОІК залишилася з боргами у розмірі £ 1,5 млн і рахунком на 1 млн[4] несплачених податків, які була винна Короні. Коли про це стало відомо, по всій Європі, наче доміно, обвалилися тридцять банків, що призвело до паралічу торгівлі.

У ході подій, які нині здаються нам дуже знайомими, корпорація була змушена в усьому зізнатися та попросити про масштабну державну допомогу. 15 липня 1772 року директори Ост-Індської компанії звернулися до Банку Англії по кредит у розмірі £ 400 тис. За два тижні вони повернулися та попросили ще £ 300 тис. Банк зібрав лише £ 200 тис.[5] У серпні директори вже говорили урядові, що насправді їм знадобиться безпрецедентна сума у розмірі ще £ 1 млн. В офіційному звіті за наступний рік авторства Едмунда Берка стверджувалося, що фінансові проблеми ОІК потенційно можуть, «немов млинове жорно, затягнути [уряд] у бездонну прірву. Ця триклята Компанія, зрештою, немов гадюка, принесе загибель країні, яка зростила її у своєму лоні».

Але Ост-Індська компанія справді була надто великою, щоб збанкрутіти. Так сталося, що у наступному, 1773 році найагресивнішу в світі транснаціональну компанію врятували за допомогою однієї з перших в історії грандіозних рятувальних операцій – національна держава вперше здобула право регулювати та жорстко контролювати її діяльність у відплату за порятунок корпорації від банкрутства.

Ця книжка не має мети викласти повну історію Ост-Індської компанії і тим паче дати економічний аналіз її бізнес-операцій. Натомість вона є спробою відповісти на запитання: як звичайній комерційній організації, що базувалась у пересічному лондонському офісному центрі, вдалося в період з 1756 по 1803 рік відібрати в могутньої імперії Великих Моголів владу над величезним субконтинентом?

У ній ідеться про те, як Компанія перемогла своїх головних суперників – навабів Бенгалії та Ауду, Майсурський султанат Тіпу Султана та велику Маратхську конфедерацію – і взяла під своє крило імператора Шаха Алама, людину, на долю якої випало стати свідком усієї історії п'ятдесятирічного наступу Компанії на Індію та її перетворення зі скромної торгової корпорації на повноцінну імперську потугу. І справді, життя Шаха Алама покладене в основу подальшої розповіді.

Сьогодні панує думка, яка суперечить працям більш ранніх дослідників, що XVIII століття не було «темною добою» в історії Індії. Політичний занепад імперії Великих Моголів радше привів до економічного відродження інших частин субконтиненту, і значна частина нових академічних досліджень дозволяє зрозуміти цю тезу більш глибоко⁵. Усі ці чудові роботи про піднесення регіону, однак, не змінюють того факту, що впродовж більшої частини XVIII століття центральну частину могольських земель, особливо навколо Делі та Агри, руйнувала анархія. Як сказав Факір Хайр ад-Дін Іллахабаді: «Безлад і корупцію вже й не намагалися приховувати, і колись мирне Індійське царство стало оселею анархії (*дар аль-амн-і Гіндустан*

дар аль-фітан гашт). Згодом монархія Моголів перестала бути чимось реальним, від неї лишилася тільки її назва чи тінь»⁶.

Позаяк реальність анархії фіксували не лише кілька безутішних могольських джентльменів, як-от Факір Хайр ад-Дін та Гулам Хусейн Хан, а й усі тогочасні мандрівники, я вважаю, що процес історичного ревізіонізму, вочевидь, зайшов аж надто далеко. Майже всі очевидці в Індії кінця XVIII століття, від Ло і Модава до Польє та Франкліна, знову і знову говорять про тогочасний хаос і нескінченне кровопролиття, а також про те, як складно безпечно подорожувати більшою частиною країни без добре озброєного ескорту. Справді, саме ці очевидці вперше впровадили в обіг поняття «Велика анархія».

Безперервні війни Компанії та розграбування нею Бенгалії, Біхару та Орісси, особливо у 1750–1770 роках, значно посилили цей безлад, навіть у регіонах, сильно віддалених від Делі. Саме тому я дав книжці таку назву. Очевидно, треба знайти непростий баланс між нестабільною, хаотичною та дуже жорстокою воєнною історією цього періоду та довгостроковою консолідацією нових політичних, економічних і соціальних утворень, над висвітленням яких так багато працювали Річард Барнет і мій старий кембридзький професор Кріс Бейлі. Я не знаю, чи вже намагався хтось з'ясувати, як ці різні рівні подій та аналізу узгоджуються між собою, але моя книжка є спробою замкнути це коло.

«Анархія» спирається головню на багатотомні архіви самої Компанії. Документи з головного офісу та депеші її індійських оперативників директорам на Ліденгол-стріт сьогодні заповнюють сховища Британської бібліотеки у Лондоні. Найчастіше повні та більш відверті документи з індійської штаб-квартири Компанії в Урядовому будинку чи у Форт-Вільямі в Калькутті сьогодні можна знайти у Національному

архіві Індії (НАІ) у Нью-Делі, на чому я і зосередився у ході своїх досліджень.

Документи XVIII століття, однак, знайти в НАІ набагато складніше, ніж документи з їхніх добре каталогізованих колекцій за XIX століття, і протягом перших тижнів мені важко вдавалося подібати навіть більшість покажчиків, чого врешті-решт вдалося домогтися завдяки незрівнянним і надзвичайно терплячим Джаї Равіндран і Ануміті Баннерджі, які нишпорили підсобними кімнатами та сховищами доти, доки їм не вдавалося все відшукати. Результат перевершив мої очікування. Уже за кілька тижнів я тримав у руках оригінальний звіт розвідки з Порт-Лор'яна, на підставі якого Компанія наказала губернаторові Роджеру Дрейку відбудувати стіни Калькутти, що дало *casus belli* Сіраджу ад-Даулі та вилилось у першу депешу Клайва, надіслану з поля битви при Плессі.

Я використовував ці англомовні документи Компанії поряд із чудовими історичними оповідями перською мовою, складеними високоосвіченими могольськими істориками, дворянами, «мунішами» та літописцями протягом XVIII століття. Найкраща з них – «Сейр Мутакхерін», або «Огляд нової доби» блискучого молодого могольського історика Гулама Хусейна Хана – є, поза сумнівом, найпроникливішим індійським джерелом цього періоду, доступним англійською мовою ще з 1790-х років. Але багато інших не менш показових тогочасних перськомовних історій залишаються неперекладеними та неопублікованими.

Я багато використовував їх завдяки своєму багаторічному колезі Брюсові Вонелу, чиї чудові переклади менш відомих джерел, таких як «Ібрат Нама», або «Книжка настанов» Факіра Хайра ад-Діна Іллахабаді, або «Таріх-і Музаффарі» Мухаммада Алі Хана Ансарі з Паніпата, які створювалися впродовж багатьох місяців, що він провів у своєму наметі в саду моєї козячої

ферми у Меграулі, зіграли важливу роль у цьому проекті, як і його неперевершені знання як про Індію XVIII століття, так і про ширший ісламський світ. Я особливо вдячний Брюсові за час, який він витратив у дослідницькому інституті MAAPRI у місті Тонк у штаті Раджастхан на переклад до того не відомої біографії Шаха Алама авторства мунші Мунни Лала «Шах Алам Нама», а також за його дискусії з Жаном Делошем у Пондічеррі, які врешті-решт увінчалися його вишуканим перекладом кількох раніше не перекладених французьких джерел XVIII століття, як-от мемуари Жантіля, Мадека, Ло і особливо чудові «Подорожі» графа де Модава, люб'язного друга і сусіда Вольтера з Гренобля, який кидає витончений, сардонічний і проникливий погляд на події XVIII століття – від широких бульварів Калькутти часів Компанії до руїн занепакої столиці Шаха Алама у Делі.

За шість років досліджень Компанії у мене накопичилося чимало боргів. Передусім я вдячний Лілі Тексенг за багатомісячну роботу з набору рукописів, які я розкопав у Національному архіві Індії, а також моїй невістці Кеті Ровен і Гарпавану Манку, які виконували аналогічне завдання у Лондоні, ведучи успішні бої з каліграфічним шрифтом офіційних документів і приватних листів Клайва, Гастінгса, Корнволіса та Велслі. Я також вдячний Алії Накві та Кетрін Батлер Шофілд за чудові переклади віршів самого Шаха Алама.

Багато друзів прочитали кілька чернеток цієї книжки, і їм я особливо вдячний: Пітер Маршал, Раджат Датта, Роберт Треверс, Наджаф Гайдер, Лакшмі Субраманіан, Жан-Марі

Лафон, Ноніка Датта, Сонал Сінгх, Віджай Пінч, Махмуд Фарукі, Яшашіні Чандра, Нараяні Басу, Кетрін Батлер Шофілд, Мала Сінгх, Рорі Фрезер, Сем Мілер, Джанні Даббіні, Джеремі Паркінсон, Рія Саркар, Чікі Саркар, Джаянта Сенгупта, Адам Далрімпл і Нандіні Мехта.

Багато хто також надав неоціненну допомогу. В Індії це Б. Н. Госвами, Ебба Кох, Момін Латіф, Джон Фріц, Жорж Мішель, Шаші Тарур, Чандер Шекхар, Джагдіш Міттал, Діана Роз Хаобіджам, Навтей Сарна, Таня Курувілла, С. Гаутам, Таня Бенон та Башарат Пір. Особлива подяка Люсі Девісон з «Vanuap» – поза сумнівом, найкращої туристичної агенції в Індії, яка вміло організувала логістику для дослідницьких поїздок уздовж узбережжя Карнатики в Шрірангапатнам і Тонк, через Декан в Пуну і, мабуть, найяскравішої – в Калькутту і Муршидабад під час Дурга Пуджі.

У Пакистані це Факір Айджазуддін, Алі Сеті, Хусейн і Алія Накві та Аббас із Пенджабського архіву, які щедро надали мені доступ до джерел перською та мовою урду.

У США це Музаффар Алам, Майя Джасановф, Айєша Джалал, Бен Гопкінс, Ніл Грін, Санджай Субраманьям, Дурба Гош, Ельбрун Кімельман і Навіна Гайдар.

У Великій Британії це Нік Робінс, Сакіб Бабури, Урсула Сімс-Вільямс, Джон Вілсон, Маліні Рой, Джері Лості, Джон Фальконер, Ендрю Топсфілд, Лінда Коллі, Девід Кенадайн, Сюзан Стронж, Амін Джафер, Аніта Ананд, Єн Трюгер, Роберт Макфарлейн, Майкл Аксворті, Девід Гілмур, Рорі Стюарт, Чарльз Алєн, Джон Кі, Томі Вайд, Моніша Раджеш, Аараті Прасад, Фарух Хусейн, Чарльз Гріг, Розі Левелін-Джонс, Річард Блартон, Ен Бадл, Сем Мерфі, Генрі Нолті, Роберт Скелтон, Франческа Галовей, Сем Мілер, Ширін Вакіл, Зарір Масані, Тіртганкар Рой, Бріджід Вадамс, Барнабі і Роз Роджерсон, Ентоні та Сільві Сатін, Г'ю, Джок і Роб Далрімпли, а також покійний Кріс Бейлі, якого дуже

бракує і чиї лекції в Кембриджі понад тридцять років тому вперше зацікавили мене проблемами Індії XVIII ст.

Мені надзвичайно пощастило, що моїм агентом був незрівнянний Девід Годвін, а моїми чудовими видавцями в «Bloomsbury» виявилися Александра Прінгл, Трем-Ан Доан, Лілід Кендрік, Ема Бал, Річард Чаркін, Йогеш Шарма, Мінакші Сінгх, Файза Хан, Бен Гаймен і особливо Майк Фішвік, який вже понад тридцять років є моїм редактором. Я також хотів би подякувати Вері Міхальські з «Buchet Chastel», а в Італії – незрівнянному Роберто Калассо з «Adelphi».

Моя прекрасна сім'я – Олівія, Іббі, Сем і Адам – тримала у здоровому глузді та радувала мене впродовж довгих шести років, які пішли на створення цієї книжки. Олівія, зокрема, була непорушною мов скеля, надаючи емоційну підтримку та скеровуючи весь цей проєкт, моїм першим і найкращим редактором, а також моєю надзвичайно терплячою, щедрою та повною любові партнеркою по життю. Їм усім, а також моїм улюбленим батькам, які пішли з життя під час написання цієї книжки, я завдячую найбільше. Мій батько, зокрема, був певен, що я ніколи не закінчу свою працю, і дійсно, він так і не дожив до фінальної крапки й пішов у засвіти наступного дня після Різдва, коли я був іще у двох розділах від її завершення. Але саме він навчив мене любити історію, а також любити життя, і я присвячую цю книжку його пам'яті.

Вільям Далрімпл
Норт-Бервік – Чизік – Меграулі,
березень 2013 – червень 2019

1. 1599 рік

24 вересня 1599 року, поки Вільям Шекспір сидів над чернеткою «Гамлета» у своєму будинку нижче за течією від театру «Глобус» в Саутерці, однією милею північніше, всього у двадцяти хвилинах ходу вздовж Темзи, різношерста група лондонців зібралася у строкатій фахверковій будівлі, освітленій ґратчастими тюдорівськими вікнами¹.

Навіть тоді ці збори вважалися історичними, й нотаріуси з чорнилом і пером фіксували вкрай різноманітний склад елизаветинського Лондона, що прийшов того дня в Зал засновників, розташований поруч із Мурґейт Філдс². Найповажніший з усіх, обвішаний золотими ланцюжками високопосадовця, стояв сам лорд-мер, сер Стівен Соам, одягнений у червоний фустіан. Мера супроводжували два його попередники на цій посаді та кілька поважних міських старійшин – причепурених елизаветинських міщан, чиї сивобороді лица ховались у пернатому сплетінні батистових комірців³. Найвпливовішим серед них був напрочуд гостробородий, вбраний у горностаєве хутро і циліндр аудитор лондонського Сіті сер Томас Смайт, який сколотив багатства на імпорті смородини з грецьких островів і прянощів із Алеппо. Декількома роками раніше «аудитор Смайт» допоміг створити Левантійську компанію, яка організовувала його торговельні подорожі. Ця зустріч була його ініціативою⁴.

Крім цих величних стовпів лондонського Сіті, було багато й менш шляхетних купців, сповнених сподівань примножити свої статки, а також безліч амбітних кар'єристів скромнішого походження, чиї професії нотаріуси уважно занотовували: бакалійники, драпірувальники та галантерейники, «одягар»,

«винар», «хутровик» і «шкіряник»⁵. Було кілька солдатів зі шрами, моряків і бородатих шукачів пригод з доків Вуліджа і Детфорда, побитих хвилями морських вовків, з-поміж яких дехто десять років тому воював проти іспанської Армади, всі у дублетах і з золотими сережками та морськими кинджалами, непомітно схованими за пояс. Деякі з цих матросів і мічманів разом із Дрейком і Релі атакували іспанські кораблі зі скарбами у теплих водах Карибського моря, і тепер вони представляли себе нотаріусам, користуючись ввічливим елизаветинським евфемізмом – «приватир». Була також ціла група дослідників і мандрівників, які ходили в далекі подорожі: наприклад, дослідник Арктики Вільям Баффін, на честь якого назвали затоку на півночі. Нарешті, там також пильно все нотував самопроголошений «літописець подорожей Східною Індією», молодий Річард Гаклюйт, якому якісь шукачі пригод заплатили £ 11,5[6] за зібрання всього, що в Англії було відомо про Дорогу прянощів⁶.

Таку строкату компанію нечасто можна було подибати під одним дахом, але всі вони зібралися з однією метою: подати немолодій королеві Єлизаветі I – 66-річній жінці з накладним волоссям – прохання про створення компанії «для участі в так званій подорожі до Східних Індій та інших земель і країн, розташованих поблизу, задля торгівлі... купуючи чи обмінюючи такі товари, вироби, коштовності чи речі, які ці землі чи країни можуть продати чи придбати... (які, з Божої милості, вестимуть до процвітання)»⁷.

За два дні до цього Смайт зібрав 101 заможного купця та змусив їх зробити особисті внески на суму від £ 100 до £ 3000 – тоді це були значні суми. Загалом Смайт зібрав 30 133 фунти 6 шилінгів та 8 пенсів[7]. Для цього інвестори уклали договір і вказували свій внесок в абонементній книзі, «вписавши його

власноруч», як стверджувалося, «задля честі нашої рідної країни та для розвитку торгівлі й товарообігу в межах королівства Англії».

Читати історію задом наперед – завжди помилка. Ми знаємо, що Ост-Індська компанія (ОІК) зрештою досягла контролю майже над половиною світової торгівлі та стала наймогутнішою корпорацією в історії, «державою під виглядом купця», за відомим висловом Едмунда Берка. У ретроспективі зростання Компанії видається майже неминучим. Але в 1599 році все мало зовсім інакший вигляд, адже на момент її заснування складно було знайти починання з меншими шансами на успіх.

У той час Англія була відносно бідною, здебільшого сільськогосподарською країною, яка змарнувала майже століття, воюючи сама із собою через найбільше для тієї доби джерело розбрату – релігію⁸. В ході цієї боротьби Англія (що багатьом світлим головам у країні видавалось актом умисного самоскалічення) в односторонньому порядку відрізала себе від найвпливовішого інституту в Європі, перетворившись в очах багатьох європейців на щось на кшталт країни-парії. Як наслідок, ізольовані від своїх спантеличених сусідів англійці були змушені нишпорити по всьому світу в пошуках нових ринків і комерційних можливостей десь за кордоном. Робили вони це з піратським запалом.

Тон задав сер Френсіс Дрейк. Дрейк прославився на початку 1560-х років як пірат, що вчиняв набіги на іспанські каравани з мулів, завантажені сріблом, які прямували від шахти до порту вздовж Панамського перешийка. Збивши на цих набігах деякі

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ